



تحلیل زیبایی‌شناختی عاطفه در داستان‌ها و اشعار خمسه نظامی

(نسخه مصور خمسه طهماسبی)

معصومه ابراهیمی هژیر^۱، مرتضی رزاق پور^{۲*}

^۱ دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران. Ebrahimi16@gmail.com

^{۲*} (نویسنده مسئول) دکتری تخصصی، استادیار زبان و ادبیات فارسی، واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران. mrazegh05@gmail.com

چکیده

یکی از راه‌های کسب موفقیت شاعران و نویسندگان، آشنایی با احساس و عاطفه شخصیت‌های داستان و فرایندهای هیجان است. غم، ترس، نفرت، شادی و لذت در ادبیات، احساس نام دارد. این احساس در روانشناسی به نام هیجان شناخته می‌شود. رفتارهایی که به دنبال این احساس‌ها از انسان بروز می‌کند در روانشناسی فرایندهای هیجان و در ادبیات، عاطفه نامیده می‌شود. پژوهشگران به روش توصیفی-تحلیلی با تکیه بر زیبایی‌شناختی عاطفه به تبیین فرایندهای عاطفه در داستان‌های خمسه نظامی پرداختند. آن‌چه از زیبایی‌شناختی عاطفه در خمسه نظامی و نگاره‌های خمسه مصور شاه طهماسبی به آن توجه شده شامل واقعیت و اصالت زندگی، موضوعات عام و فراگیر انسانی و جهانی، واقعیت‌های ملموس و عینی، آموزندگی، سرگرم‌کنندگی و حقیقت‌مانندی داستان، احساس‌های همدلی، ترس، خشم، غم و شادی است. نظامی از همه ظرفیت‌های زبانی در راستای انتقال معنا و القای عاطفه بهره برده و حالات عاطفی شخصیت‌های داستان را با تمهیداتی مانند تصویر و توصیف، تقویت می‌کند. برای پروراندن موضوع عشق، از زبان شعر غنایی بهره می‌گیرد. در خمسه مصور طهماسبی نیز این عواطف در نگاره‌ها منعکس شده است

اهداف پژوهش:

۱. تحلیل زیبایی‌شناختی عاطفه در اشعار خمسه نظامی.
۲. بیان نقش زیبایی‌شناختی عاطفه در داستان‌های خمسه نظامی.

سؤالات پژوهش:

۱. زیبایی‌شناختی عاطفه در داستان‌های خمسه نظامی چه جایگاهی دارد؟
۲. زیبایی‌شناختی عاطفه در اشعار خمسه نظامی و طهماسبی چه نقشی داشته است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۴۷

دوره ۱۹

صفحه ۰۷ الی ۲۳

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۹/۰۲/۰۱

تاریخ داوری: ۱۳۹۹/۰۵/۰۷

تاریخ صدور پذیرش: ۱۳۹۹/۰۸/۱۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۹/۰۱

کلمات کلیدی

تحلیل عاطفی،
خمسه نظامی،
خمسه طهماسبی،
احساس.

ارجاع به این مقاله

ابراهیمی هژیر، معصومه، رزاق پور، مرتضی. (۱۴۰۱). تحلیل زیبایی‌شناختی عاطفه در داستان‌ها و اشعار خمسه نظامی (نمونه مصور خمسه طهماسبی). مطالعات هنر اسلامی، ۱۹(۴۷)، ۷-۱۹.



dor.net/dor/20.1001.1.1735708.1401.19.47.5.3



dx.doi.org/10.22034/IAS.2020.253971.1417

مقدمه

متون ادبی کوششی برای نشان دادن قدرت و قابلیت‌های زبان و آزادکردن نیروهای پنهان در آن است. نیروهای بی‌شمار و شناخته و ناشناخته‌ای در سطوح مختلف زبان وجود دارد که در حوزه هنر مجال ظهور می‌یابند. شاعر در هنگام هیجانات ذهنی و عاطفی، احساسات و تموج معانی از همه ظرفیت‌های زبانی در راستای انتقال معنا و القای عاطفه بهره می‌برد. همان‌طور که واژگان، ابزار و مواد اولیه در عینی کردن و بروز اندیشه و عاطفه هستند، زیبایی‌شناختی هم قابلیت برای درک بهتر آن واژگان است. از آنجاکه موضوع ما درک زیبایی‌های عاطفه در خمسه نظامی است، تلاش خواهیم کرد از دریچه متفاوت و زیبا به این مقوله بپردازیم؛ چون تفاوت انسان‌های معمولی و هنرمند، در شناخت و چگونگی انتقال عاطفه است تحلیل عاطفی آثار دارای اهمیت است. نویسندگان یا شاعر، حالات عاطفی خود را به طرق مختلف بیان می‌کند. گاه آن‌ها را با تمهیداتی مانند تصویر و توصیف، تقویت می‌کند و گاهی نیز عاطفه خود را با اصوات عاطفی منتقل می‌کند؛ به طور مثال، زمانی که فردی خشمگین می‌شود احساس خشم بر او غلبه می‌کند. احساس خشم او با علائمی بروز می‌کند همچون تند شدن ضربان قلب، باز شدن مردمک چشم، خشک شدن دهان، لرزش، رعشه، راست شدن موها، افزایش یا کاهش قابلیت‌های ارتجاعی عضلات، نیاز به دفع ادرار، عدم هضم غذا و عرق سرد؛ یک نویسنده یا شاعر باید بتواند بدون اینکه این احساس را تجربه کرده باشد آن‌ها را بشناسد و در هنگام خشمگین شدن شخصیت داستان خود، احساس خشم را به خواننده داستان انتقال دهد و اگر نتواند فرایندهای هیجانی خشم را به خوبی به خواننده انتقال دهد در تأثیرگذاری و ایجاد ارتباط با خواننده ناموفق است. خواه نویسندگان و شاعران زیادی می‌شناسیم که به تازگی در مسیر نویسندگی و شاعری قدم نهادند که یا موفق نیستند یا از راه‌های ایجاد ارتباط با مخاطب آگاهی کمتری دارند.

اگر بخواهیم احساس و عاطفه را از هم تفکیک کنیم فرایندهای هیجان را در ادبیات، عاطفه می‌نامیم. البته در ادبیات جداکردن دو مقوله احساس و عاطفه کاری بس مشکل است؛ چون تاکنون در کنار هم مترادف و موازی هم به کار رفتند؛ پژوهشگران سعی دارند عاطفه را تحلیل نمایند؛ زیرا همان قدر که دریافت عاطفه در شکل‌گیری آثار ادبی نقش دارد به همان میزان و حتی بیشتر از آن چگونگی انتقال عاطفه نیز اهمیت دارد. یکی از راه‌های کسب موفقیت، آشنایی با احساس و عاطفه شخصیت‌های داستان و فرایندهای هیجان است؛ بنابراین ضروری است تحلیل عاطفی آثار ادبی انجام پذیرد تا نوشتن آزادانه همه نگرش‌ها و عقاید به همراه شکل‌گیری الگو با تکرار صحنه‌هایی خاص شکل بگیرد و احساسات شاعر و مخاطب شناخته شود، بنابراین هدف از این پژوهش، بررسی زیبایی‌شناختی عاطفه از دیدگاه ادبیات و روان‌شناسی و بیان میزان تأثیر عاطفه شاعر بر خواننده است.

از آغاز آفرینش آثار ادبی به جنبه‌های مختلف این آثار پرداخته شده است. از جمله نقد ادبی، سبک‌شناسی، علوم بلاغی و صور خیال در ادب فارسی که همه این‌ها منجر به آن می‌شود که میزان تأثیر عاطفی و انتقال حس زیباشناختی به مخاطب را بیان کند. در عصر جدید نیز به رابطه‌های مختلف ادبیات با علوم مختلف از جمله جامعه‌شناسی و روان‌شناسی

پرداخته شده است؛ اما آنچه جای آن خالی است و تاکنون به صورت علمی و مجزا به آن پرداخته نشده است، بررسی زیبایی‌شناختی عاطفه است. اینکه عاطفه یعنی چه؟ در ادبیات به چه معناست. در روان‌شناسی به چه معناست و وقتی می‌گوییم اثری تأثیر عاطفی بر مخاطب دارد منظورمان چه نوع اثر عاطفی است. حتی در بازگویی شخصیت‌های داستان یا شخصیت شاعر می‌تواند راه‌گشای مطالعه و تحقیق عمیق هر پژوهشگری شود و در کنار آن می‌تواند هر شاعری را با روحيات مخاطبان‌اش آشنا کند تا بتواند در خلق اثر خود تأثیر مضاعفی بر مخاطب داشته باشد و فاصله کمتری با خفیات و عواطف شخصیت‌های داستان‌اش داشته باشد. توجه به واقعیت و اصالت زندگی، انتخاب موضوعات عام و فراگیر انسانی و جهانی، بیان عینی و ملموس واقعیت‌ها، خصلت آموزندگی یا سرگرم‌کنندگی و حقیقت‌مانند آثار از مواردی است که در تحلیل عاطفی می‌توان آن‌ها را برجسته‌تر کرد تا نویسنده بتواند راهنمای راه خود قرار دهد. باید بدانیم اثری ماندگار است که تأثیر عاطفی بیشتری بر مخاطب گذاشته باشد.

شفیعی کدکنی (۱۳۸۳) در ادوار شعر فارسی به بررسی عاطفه در شعر پرداخته است. باقی‌نژاد (۱۳۸۵) در مقاله «فروغ فرخزاد شاعر عاطفه و شکست»، آورده که شعر فارسی با آثار ممتاز و متنوعی که در گنجینه خود دارد، سهم ویژه‌ای در پردازش ذهن و تعلقات عاطفی مردم این دیار داشته است و ظهور عواطف در شعر هر دوره از جهات مختلف با شرایط اجتماعی و تاریخی آن دوره پیوند دارد در نتیجه این روند تا روزگار ما تداوم داشته و ادامه آن در شعر امروز و شاعران معاصر قابل پیگیری و جست‌وجو است. در پژوهش حاضر، پردازش ذهن و تعلقات عاطفی دارای اهمیت است اما مجالی برای پرداختن به سیر تاریخی پیوند بین عواطف و مسائل اجتماعی نیست و پژوهش دیگری را می‌طلبد. ابراهیمی هژیر (۱۳۹۰) پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه بوعلی سینا با عنوان تحلیل عاطفی ادبیات داستانی کودک و نوجوان دوره دفاع مقدس به تحلیل عاطفه پرداخت. به این نتیجه رسید که هنگام مطالعه داستان کودکانه امکان دارد تأثیرات عاطفی داستان در حدی باشد که از نقش ادبی و تأثیر ادبی آن جلوتر رود؛ به طوری که کودک، شخصیت داستان را الگویی برای خود قرار دهد. بنابراین ادبیات ابتدا باید عاطفه را برانگیزاند. از این رو یکی از نیازهای اساسی داستان‌نویسان عرصه کودک و نوجوان، شناخت روحيات، عواطف و احساسات کودکان است که بتوان براساس آن خلق آثار کرد. برای دستیابی به درون کودکان و بالابردن سطح تأثیرپذیری آنان از داستان، باید با خودآگاه و ناخودآگاه او از طریق علم روان‌شناسی و علوم مرتبط آشنا شد. در این پژوهش سعی شد با تکیه بر زیبایی‌شناختی عاطفه و نمونه‌های مصور خمسه شاه طهماسبی به تحلیل عاطفه در داستان‌های خمسه نظامی پرداخته شود.

روش تحقیق از نوع کتابخانه‌ای است و ابزار پژوهش سیاهه واری یا چک‌لیست است. بدین صورت که مؤلفه‌های مشخص شده تحقیق را طی یک سیاهه واری تنظیم و به مطالعه فیش‌برداری و داستان موردنظر پرداخته شد. این تحقیق با روش توصیفی - تحلیلی و باهدف پرداختن به زیبایی‌شناختی عاطفه در داستان‌های «خمسه نظامی» نگاشته شد؛ پس از مطالعه اثر، مواد موردنیاز تحقیق گردآوری و به روش توصیفی، تحلیل شد. روش توصیفی - تحلیلی که امروزه متداول‌ترین سبک تحقیق است، تلفیقی از دو روش توصیفی و تحلیلی است که در آن پژوهشگر ابتدا به توصیف علمی یک رخداد می‌پردازد و سرانجام به علت‌ها، تفسیر و تبیین آن‌ها همت می‌گمارد.

۱. نظامی گنجوی

نظامی گنجوی نامش الیاس، کنیه‌اش ابومحمد، لقب او نظام‌الدین و تخلصش نظامی است. او سه همسر اختیار کرده که هر سه زودتر از وی از دنیا رفته‌اند. تنها فرزند او محمد نیز در کودکی جان داده است. زادگاه نظامی، گنجه و در سال ۵۳۰ هجری متولد شد. از آثار او ۵ گنج یا خمسه معروف است که شامل: ۱ - مخزن الاسرار با ۲۲۸۸ بیت که به فخرالدین بهرام‌شاه تقدیم کرده است؛ ۲ - خسرو و شیرین با ۶۵۰۰ بیت به نام طغرل سلجوقی و شمس‌الدین محمد جهان‌پهلوان؛ ۳ - لیلی و مجنون با ۴۱۳۰ بیت به نام شروان شاه جلال‌الدین بن منوچهر؛ ۴ - هفت‌پیکر با ۵۰۰۰ بیت به نام علاء‌الدین کرپ ارسلان؛ ۵ - اسکندرنامه با دو بخش شرفنامه با ۶۸۰۰ بیت و اقبال‌نامه با ۳۷۰۰ بیت به نام نصرالدین ابوبکر ایلدگز نظامی از شاعرانی است که باید او را در شمار ارکان شعر فارسی و از استادان مسلم این زبان دانست. وی از آن سخن‌گویانی است که مانند فردوسی و سعدی توانست به ایجاد و تکمیل سبک و روشی خاص دست یابد. اگر چه داستان‌سرایی در زبان فارسی به‌وسیله نظامی شروع نشده، لیکن تنها شاعری که تا پایان قرن ششم توانسته است شعر تمثیلی را به حد اعلائی تکامل برساند، نظامی است.

زر از بهر مقصود و زیور بود
چو بندش کنی بندی از زر بود

شنید از دبیران دینار سنج
که زر، زر کشد در جهان گنج، گنج

(شرفنامه، ۱۳۸۶، بخش ۳۵)

۲. خمسه مصور شاه‌تهماسبی

خمسه نظامی یکی از شاهکارهای ادبیات ایران است و در زمره نسخی است که به دلیل جنبه تصویرسازی بالا و نوع داستان‌ها همواره مورد اهمیت و توجه هنرمندان نگارگر قرار گرفته است. هنر نگارگری اسلامی ایران همواره در پیوند ناگسستنی با ادبیات غنی و آکنده از تعبیرات عرفانی و حکیمانه قرار داشته است و نگارگران نیز، تلاش کرده‌اند تا این معانی را به زبان تصویر متجلی سازند. یکی از مهم‌ترین منابع تصویرسازی در طول این دوره اشعار نظامی بود که از جذابیت‌های آن‌ها می‌توان به ویژگی‌های بیانی نظامی در تجسم و توصیف مضامین عشق عرفانی و روحانی به‌ویژه در «خمسه نظامی» اشاره کرد که به دلیل زیبایی و تخیل زائدالوصف آن‌ها بسیار مورد توجه نگارگران قرار گرفته بود. یکی از مهم‌ترین منابع مصورسازی برای نگارگران ایرانی در طول دوره‌های مختلف، خمسه نظامی است. خمسه تهماسبی، از نسخه‌های مصور خمسه متعلق به مکتب تبریز عهد صفوی و دوران شاه‌تهماسب است که در آن آثار ارزشمندی به قلم هنرمندان بزرگ آن زمان تصویر شده است. دونگاره از سومین منظومه نظامی، لیلی و مجنون، در این نسخه منسوب به آقا میرک و میر سید علی، دو تن از نامدارترین نگارگران ایرانی است (علی‌پور و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۹).

نسخه مصور خمسه نظامی معروف به «خمسه شاه طهماسبی» یکی از مهم‌ترین کتاب‌های نگارگری است که به‌نوعی شاهکار عصر صفوی است. این اثر به دستور شاه طهماسب و در فاصله سال‌های ۹۵۰-۹۴۶ق. مصور شده است. کتاب خمسه شاه طهماسبی به دست محمود نیشابوری کتابت شد. خمسه شاه طهماسبی دارای هفده نگاره است و در حال حاضر در موزه بریتانیا در لندن نگهداری می‌شود. نگاره‌های موجود در این اثر از هماهنگی سبکی و انسجام برخوردار هستند که نشان‌دهنده اوج نگارگری در این دوره است. در تمامی مینیاتورهای این اثر جوی از اندوه پنهان است (شایسته‌فر، ۱۳۸۶: ۱۱). خمسه نظامی شاه طهماسبی که شامل هر پنج مثنوی نظامی گنجوی است، ویژگی‌های خاص خودش را دارد. این نسخه ۸۰۰ نوع تشعیر دارد که در نوع خودش بی‌نظیر است. ۱۴ نگاره دارد از استادان شاخص دوران صفوی که بعد از دوران شاه طهماسب این نسخه را تصحیح کردند. تہذیب‌ها و جدول‌کشی‌ها و سرلوحه‌های این نسخه از ظرافت و شکوه خاصی برخوردار است. کتابت و تصویرگری این نسخه از ۱۹۴۶ تا ۱۹۴۹ طول کشیده است.

۳. عاطفه و هیجان

عاطفه: عاطفه یا احساس، عکس‌العمل غیرارادی و احساسی انسان در برابر رویدادهای عالم بیرون است. گاه این عواطف به شکلی توفنده بروز می‌یابند که این امر ارتباط مستقیم با روان آدمی و اتفاقات پیرامونی او دارد (مرادی، ۱۳۹۶: ۳۱۵). عاطفه همان هیجان در روان‌شناسی است که به‌دنبال احساس‌هایی همچون خشم، ترس، غم و شادی بروز می‌کند که با دگرگونی‌های فیزیولوژیک و روانی توأم است.

هیجان: یعنی واکنش کلی، شدید و کوتاه‌ارگانیسم به یک موقعیت غیرمنتظره همراه با یک حالت عاطفی خوشایند یا ناخوشایند. هیجان نه‌تنها به ماهیت عامل هیجان‌زا بلکه به خود فرد، حالت فعلی جسمی و ذهنی، شخصیت، تاریخچه زندگی شخصی و تجربه قبلی او نیز وابسته است (گنجی، ۱۳۸۲: ۱۹۷). در روان‌شناسی برای مطالعه هیجان انسان‌ها و حیوانات از ابزارهای فیزیکی همچون قلب‌نگار، نبض‌نگار، فشارخون‌سنج، دم‌نگار و حجم‌نگار استفاده می‌شود؛ اما در ادبیات آنچه می‌تواند ما را برای مطالعه هیجان و عاطفه یاری کند، دست‌نوشته‌ها، اشعار، نگاره‌ها، داستان و رمان است.

۴. زیبایی‌شناختی عاطفه

زیبایی‌شناسی (Aesthetics) شاخه‌ای از فلسفه است که موضوع آن ماهیت زیبایی و ذوق، همچنین فلسفه هنر است. همچنین زیبایی‌شناسی قابلیت‌های است برای درک بهتر ادراکات و همچنین پدیده‌های سخت مانند تندیس و پدیده‌های نرم مانند موسیقی که باعث تغییر در روحیه و نگرش فرد می‌شود. تجربه زیباشناختی، تجربه‌ای خوشایند و مطلوب است که به زندگی ارزش و معنا می‌بخشد. این تجربه مبتنی بر تعمقی نشأت گرفته از درون موجود زنده است که سبب می‌شود او محیطش را بهتر درک کند؛ تجربه‌ای که در بین همه مردم و در هر زمانی مستلزم تمرکز بر برخی از جنبه‌های محیط اطراف و شاید درون است (ویکی‌پدیا ۲۷/۱۰/۱۴۰۰). تصویرهایی برآمده از خیال و تجربه و عاطفه شاعر است که به یک‌باره در زنجیره کلمات ذهن مخاطب را درگیر خود می‌کند و او را به هزار توی خیال و ذهن شاعر به سیر می‌برد. خیال یا تصویر حاصل نوعی تجربه است که اغلب با زمینه‌ای عاطفی همراه بوده و ناقدان معاصر از

پیوستگی «ایماژ» و عاطفه به تفصیل سخن گفته‌اند (شفیعی کدکنی؛ ۱۳۹۱: ۱۷). آن‌چه از زیبایی‌شناختی عاطفه در نگاره‌های شاه طهماسبی به آن توجه شده و این پژوهش آمده شامل این موارد است که به بررسی هر یک پرداخته شد:

۱- توجه به واقعیت و اصالت زندگی، ۲- انتخاب موضوعات عام و فراگیر انسانی و جهانی؛ ۳- بیان عینی و ملموس واقعیت‌ها؛ ۴- خصلت آموزندگی یا سرگرم‌کنندگی و حقیقت‌مانندی داستان؛ ۵- احساس‌های همدلی، ترس، خشم، غم و شادی.

۴.۱. توجه به واقعیت و اصالت زندگی

نظامی با مناعت و متانت طبع توانسته لطایف اخلاقی را در شعر خود بیان کند و ضمن توجه به اصالت زندگی به تطهیر شخصیت‌های داستان بپردازد. نظامی در جست‌وجوی نیکی‌ها و روشنایی‌هاست و با آنچه که مایه سقوط انسان به سوی بدی و زشتی‌هاست به مبارزه می‌پردازد:

به راهی که خواهم شدن رخت‌کش	ره آورد من بس بود بوی خوش
به هر خار چون گل صلائی زخم	به هر زخم چون نی نوایی زخم
	شرفنامه، ب ۴۰۵
	شرفنامه، ب ۴۱۴

در داستان خسرو و شیرین، مهین بانو شیرین را سوگند می‌دهد که نباید مثل هر معشوقی به راحتی به خسرو بپیوندد؛ بلکه با ازدواج رسمی به قصر خسرو برود و شیرین هم پایبند به سوگند خود باقی می‌ماند و این‌گونه نظامی زندگی باصالت ایرانی را با کلمات و نگاره‌ها با خطوط به تصویر می‌کشد:

تو خود دانی که وقت سرفرازی	زن‌اشویی به است از عشق‌بازی
چو شیرین گوش کرد آن پند چون نوش	نهاد آن پند را چون حلقه در گوش
	(نظامی، ۱۳۷۷: ۱۲۱)

از دیگر مباحث اصالت زندگی، داشتن عدالت است؛ عدالت و انصاف در اندیشه نظامی جایگاه ویژه دارد. او معتقد است در جامعه‌ای که عدالت باشد تبعیض از بین می‌رود و همه افراد جامعه به حق خود می‌رسند:

سکندر به انصاف نام‌آور است	و گر نی ز ما هر یک اسکندرست
اگر داد بودی و داور بسی	ده آباد بودی و در ده کسی
به انصاف و داد آرد این خاک بر	تباهی پذیرد ز بیدادگر
چو از دخل او گردد انصاف کم	بسوزد ز گرمی بپوسد ز نم
	(شرفنامه، ۱۳۸۶: ۳۸۶)
	(اقبال‌نامه، ۱۳۸۸: ۲۰۷-۲۱۳)

۴.۲. انتخاب موضوعات عام و فراگیر انسانی و جهانی

از زیبایی‌های درک عاطفه توسط دیگران، عام و فراگیر بودن آن است که سبب انتقال بهتر آن به مخاطب می‌شود. آموزه‌های نظامی بیشتر جنبه جهانی دارند و دارای پیام برای انسان امروز است. شعرش برخاسته از ایمان درونی او با گستره جهانی است. نظامی گنجوی به‌عنوان متفکری مسلمان و آگاه، برای ساختن جامعه آرمانی، به اخلاق فردی و تزکیه نفس، تعامل و مناسبات رفتاری و صفات معنوی و روحانی انسان توجه نشان داده است تا بتواند در حیات اجتماعی با دیگران به نیکی، عدالت و حکمت رفتار کند (محرمی و سروری، ۱۳۹۲: ۳۰)

به هنگام خود گفت باید سخن
خروسی که بی‌گه نوا برکشید
که بی‌وقت برنا ورد ناربن
سرش را پگه باز باید برید

(۱۷۹: ۱۱ و ۱۲)

یکی دیگر از ویژگی‌های مطرح شده در آرمان‌شهر وی برقراری امنیت و آسایش همگانی و قانون‌گرایی است. قانونمندی و پایبندی به حقوق اجتماعی، از ارکان زیربنایی جامعه آرمانی وی است. به همین دلیل در چنین جامعه‌ای همه مردم به هم اعتماد دارند. راستی از اصول اساسی آن است (قبادی، صادقی و نیکویخت: ۱۳۹۱: ۷۱).

صبوری ز خودخواه و فتح از خدای
چو پیروز باشی، مشو در ستیز
که لشکر بدین هر دو ماند به جای
مکن بسته بر خصم راه گریز
که نامیدی به جان بازکوش
که مردانه را کس نمالید گوش

(۲۳۲: ۷-۴)

۴.۳. بیان عینی و ملموس واقعیت‌ها

عینی و ملموس بودن حوادث داستان سبب تأثیرگذاری بیشتر عاطفه بر خواننده می‌شود. نظامی برای بیان واقعیت‌ها از مثل‌های عینی و ملموس در زندگی روزمره بهره می‌گیرد. یکی از واقعیت‌هایی که انسان‌ها با آن مواجه هستند دیدن نیکی‌های دیگران در تعامل با آن‌ها و چشم فرو بستن بر عیب‌ها و خودخواهی و خودپسندی است که در نگاره‌های شاه‌طهماسبی نیز عاطفه این واقعیت‌ها به بیننده منتقل می‌شود:

عیب کسان منگر و احسان خویش
آینه روزی که بگیری به دست
دیده فروکن به گریبان خویش
خودشکن آن روز، مشو خودپرست

(مخزن‌الاسرار: ۱۵۴۸-۱۵۴۹)

از سوی دیگر، زیبایی‌شناختی عاطفه در بیان جزئیات و توصیف موقعیت‌های متفاوت و فرایندهای هیجانی است. براین اساس، شخصیت خسرو در منظومه داستانی نظامی یک شخصیت پیچیده و دربردارنده صفات و جزئیات فراوان است. وجود خصلت‌های متناقض مثل غرور و فروتنی، دادگری و ستمگری، سخاوت و آزمندی بر عمق و پیچیدگی این شخصیت افزوده است. نظامی با نمایش سیر تحول خسرو و توجیه چندبعدی بودن او تناقض‌ها را در وجود این شخصیت

به تعادل رسانده، پیچیدگی‌های او را باورپذیر کرده است. مثلاً دوگانگی عاطفی خسرو از جمله عشق و کینه‌ای که به شیرین نشان می‌دهد یا دشمنی با بهرام و فرهاد و سپس افسوس در مرگ آن دو، با توصیفی که شاپور از شخصیت او ارائه می‌دهد، سازگار است. او خسرو را «به مهر آهو به کینه تندشیر» (نظامی، ۱۳۸۶: ۱۷۴) معرفی می‌کند (حسینی مقدم، ۱۳۹۵: ۹۳).

۴.۴. خصلت آموزندگی یا سرگرم‌کنندگی و حقیقت‌مانندی داستان

آنچه شعر و تصویر را در اذهان ماندگار می‌کند تأثیر عاطفی و خصلت آموزندگی آن است. نظامی با استفاده از ویژگی حقیقت‌مانند به‌خوبی عاطفه نظام فکری خود را به خواننده منتقل می‌کند. او برای گفتن از عاقبت‌اندیشی، داستان اسکندر را می‌آورد. نظامی معتقد است که در سایه عاقبت‌اندیشی می‌توان بر مشکلات غلبه کرد. همان‌طور که اسکندر پس از مشاهده سرنوشت دارا، عاقبت کار خود را مجسم کرد:

جهان غارت از هر دری می‌برد	یکی آورد، دیگری می‌برد
نه زو ایمن اینان که هستند نیز	نه آنان که رفتند رستند نیز
ببین روز من، راستی پیشه کن	تو نیز از چنین روزی اندیشه کن
	(۲۱۸: ۱۵-۱۳)

آنجا که می‌خواهد ذهن خواننده را معطوف کند به نتیجه تصمیمات نسنجیده، شرایط حکومت را توصیف می‌کند تا سبب عبرت و آموزنده بودن برای خوانندگان باشد و بدانند که تصمیم‌های اشتباه و نسنجیده باعث نابسامانی در حکومت و فرمانروایی می‌شود:

چو بدگوه‌ران را قوی کرد دست	جهان‌بین که چون گوهرش را شکست
سریر بزرگان به خردان سپرد	ببین تا سرانجام چون گشت خرد
گران‌مایگان را در آرد شکست	فرومایگان را کند چیره‌دست
خرابی درآمد به هر پیشه‌ای	بتر زین کجا باشد اندیشه‌ای
	(۲۳۶: ۱۳ و ۱۸)
نکو داستانی زد آن شیرمست	که با زیردستان مشو زیردست
	(۱۸۵: ۲)

در داستان خسرو و شیرین، لحظه دیدار خسرو توسط شیرین را به‌گونه‌ای به رشته وصف می‌کشد تا با اشاره به پاک‌دامنی شیرین، دوری او از هواهوس را عاملی برای آموزندگی مخاطب قرار دهد:

هوای دل، رهش می‌زد که برخیز	گل خود را بدین شکر برآمیز
گر آن صورت بد این رخشنده جان است	خبر بود آن و این باری عیان است
دگر ره گفت از این ره روی برتاب	روا نبود نمازی در دو محراب
	(نظامی، ۱۳۷۷: ۸۴)

از دیگر مواردی که سبب انتقال عاطفه نظامی به خواننده می‌شود توکل به خدا، راستی پیشه کردن و پرهیز از دروغ‌گویی در داستان‌هایش است که در وهله اول باعث آموزندگی و خوشایندی مخاطب و سپس تکیه‌گاهی برای انتقال پیام نظامی از یک آرمان‌شهر می‌شود:

سجودی بکن پیش پروردگار	بهر دولتی کاوری در شمار
ز ترس خدا هیچ غافل مباش	به پیروزی خود قوی دل مباش
بود ناخدا ترس را کار سخت	خداترس را کارساز است بخت
(اقبال‌نامه، ۱۳۸۸: ۱۸۵-۱۸۹)	

۵. احساس همدلی

در نگارگری، اندیشه سخنور منعکس می‌شود. شاهنامه فردوسی و خمسه نظامی از جمله آثاری هستند که به دلیل استفاده توصیف و تصویر شاعران در بیان اندیشه‌های خود مورد توجه نگارگران قرار گرفته است. در نگارگری‌ها می‌توان فرهنگ، هنر، احساس و عاطفه قالب بر آن دوره و زبان را دید از جمله این‌ها احساس همدلی است. از نشانه‌های احساس دوستی و همدلی در خمسه نظامی راست‌گویی، پشت سر یکدیگر حرف‌نزدن، تجسس نکردن زندگی یکدیگر و خدمت به دیگران است:

پس کس نگویم چیزی نهفت	که در پیش رویش نیاریم گفت
تجسس نسازیم کان کس چه کرد	فغان برنیاریم کان را چه خورد
(اقبال‌نامه، ۱۴۲۷)	
صورت خدمت، صفت مردمی است	خدمت کردن شرف آدمی است
(مخزن‌الاسرار، بیت ۱۳۴۳)	
ز دریادلی شاه دریا شکوه	نوازش بسی کرد با آن گروه
چو دیدند شه را رعیت‌نواز	ز بیداد دارا گشادند راز
ز خلق آن چنان برد پیوند را	که سگ را نیابد خداوند را
(۲۳۶: ۸-۶)	
به آیین جمشید، هر روز شاه	شدی بر سر گاه هر صبحگاه
نوازش همی کرد با بندگان	نگه داشت آیین فرزنانگان
(۲۶۳: ۵-۴)	

در تصویر شماره ۱ که نگاره‌ای از خمسه طهماسبی است نیز می‌توان جلوه‌ای از زیبایی عواطف مربوط به دوستی و عشق را مشاهده کرد.



تصویر ۱: غزل گفتن مجنون در حضور لیلی به نخلستان، مکتب مغول، خمسه نظامی، ۷۱۸. مأخذ: (ضرغام، داستان: ۱۳۹۵: ۵۷)

نظامی بخشایش پدرانۀ هرمز نسبت به خسرو را به گونه‌ای به تصویر می‌کشد که احساس دوستی و همدلی را به مخاطب منتقل می‌کند و این دوستی و همدلی در نگارگری شاه‌طهماسبی هم به چشم می‌خورد:

مداوای روان و میوه دل	چو هرمز دید کان فرزند مقبل
بدانست او که آن فر خدایی است	بدان فرزانیگی و آهسته‌رایبی است
ولیعهد سپاه خویش کردش	سرش بوسید و شفقت بیش کردش
(نظامی، ۱۳۷۷: ۴۷)	

۶. احساس شادی

نظامی آنچه که در یک آرمان‌شهر مدنظر دارد گسترش شادی و نشاط است و آن را یک سرمایه اجتماعی و فرهنگی برای مردمان آن شهر می‌داند هر چند قالب احساس منعکس شده در خمسه مصور شاه‌طهماسبی غم و اندوه است اما می‌توان آرمان‌شهر را در تصاویر مشاهده کرد:

به غم خواری یکدگر غم خوریم	به شادی همان یار یکدیگریم
ز ما در جوانی نمیرد کسی	مگر پیر کو عمر دارد بسی
چو میرد کسی دل نداریم تنگ	که درمان آن درد ناید به چنگ
	(اقبال‌نامه، ۱۳۸۸: ۲۲۴-۲۳۰)

در تصویر شماره ۲ و ۳ نیز جلوه‌ای از عاطفه مربوط به شادی را می‌توان مشاهده کرد.



تصویر ۲: نگاره خبر دادن زید به مجنون از وفات شوهر لیلی، مکتب مغول. خمسه نظامی ۷۱۸ ه.ق. مأخذ: (ضرغام، داستان: ۱۳۹۵: ۵۷).



تصویر ۳- بارید در حضور خسرو، میرزا علی. خمسه شاه طهماسبی (۹۴۶-۹۵۰ ه.ق). منبع: (رجبی، ۱۳۸۴: ۵۸).

بنابراین، از فرایندهای هیجانی شادی در خمسه نظامی که به تصویر کشیده شده باده خوردن، نواختن موسیقی، شرکت در اجتماع‌های شاد، گوش‌دادن به موسیقی و شب‌زنده‌داری است:

شب و روز با باده و بانگ رود
تماشاکنان زیر چرخ کبود
گذشت از پرستیدن کردگار
به‌جز خواب و خوردن ندارند کار
(شرفنامه، ۱۳۸۶: ۲۸۰)

برآراسته بزمی از نای و نوش
به لطفی که بیننده را برد هوش
نشاندهند شایستگان را ز پای
به‌قدر هنر هر یکی جست جای
(۲۵۶: ۶۷)

۷. احساس خشم

خشم به‌منزله یک حالت هیجان یا احساس درونی ناشی از برانگیختگی فیزیولوژیکی و شناختی و افکار مربوط به خصومت تعریف شده است (اونیل، ۲۰۰۶) که به لحاظ زیستی با نظام پرخاشگری، زندگی اجتماعی، نمادگری و خودآگاهی مرتبط است و به‌لحاظ روان‌شناختی در راستای تصحیح خطاهای ادراکی و به لحاظ فرهنگی-اجتماعی در جهت حمایت از استانداردهای پذیرفته‌شده رفتار در نظر گرفته می‌شود (خداپناهی، ۱۳۹۱: ۲۴۹)

پویکوتیز معتقد است که خشم ممکن است هم به‌وسیله عوامل بیرونی و هم به‌وسیله عوامل درونی به وجود آید. عوامل بیرونی می‌تواند نظیر افرادی باشد که با آن‌ها ارتباط داریم، بی‌عدالتی‌ها و ناباوری‌ها باشد و عوامل درونی می‌تواند مسائل شخصی باشد که فرد را به فکر وامی‌دارد و او را خشمگین می‌سازد؛ مثلاً یک خاطره آسیب‌زا می‌تواند خشم را به وجود آورد (نقی لو، ۱۳۸۴: ۱۸). در داستان‌های نظامی و خمسه مصور شاه‌طهماسبی این لحظات و عاطفه با هنرمندی توصیف و تصویر شده است:

جهان‌دار دارای جوشیده مغز
نشد نرم‌دل زان سخن‌های نغز
در آن تندی و آتش افروختن
کز او خواست مغز سخن سوختن
(۱۸۳: ۵۶)

وقتی خسرو موفق نمی‌شود همچون دیگر زنان حرم خود به‌راحتی و غیررسمی شیرین را به دست آورد خشمگین می‌شود و احساس خشم در این ابیات این‌گونه به خواننده منتقل می‌شود:

چو خسرو دید کان ماه نیازی
نخواهد کردن او را چاره‌سازی
به گستاخی درآمد کای دلارام
گواژه چند خواهی زد؟ بیارم
(نظامی، ۱۳۷۷: ۱۴۶)

۸. احساس غم

غم و شادی، نیکی و بدی، خیر و شر نیروهای متضادی هستند که زمینه شکل‌گیری داستان‌های کهن و نو است. داستان‌های نظامی از این امر مستثنی نیست و آنچه سبب خلق نگاره‌های منحصر به فرد شده تصویر لحظات غم و شادی خمسه نظامی است. بیان غم فرهاد در زمانی که جوی شیر برای شیرین درست کرد؛ ولی از غم فراق و عشق شیرین سر به کوه و بیابان گذاشت از تصاویر ذهنی نظامی است:

غمش دامن گرفت و او به غم شاد	چو گنجی کز خرابی گردد آباد
یکی محرم ز نزدیکان درگاه	فرو گفت این حکایت جمله با شاه
که فرهاد از غم شیرین چنان شد	که در عالم حدیثش داستان شد
	(همان: ۱۸۴)

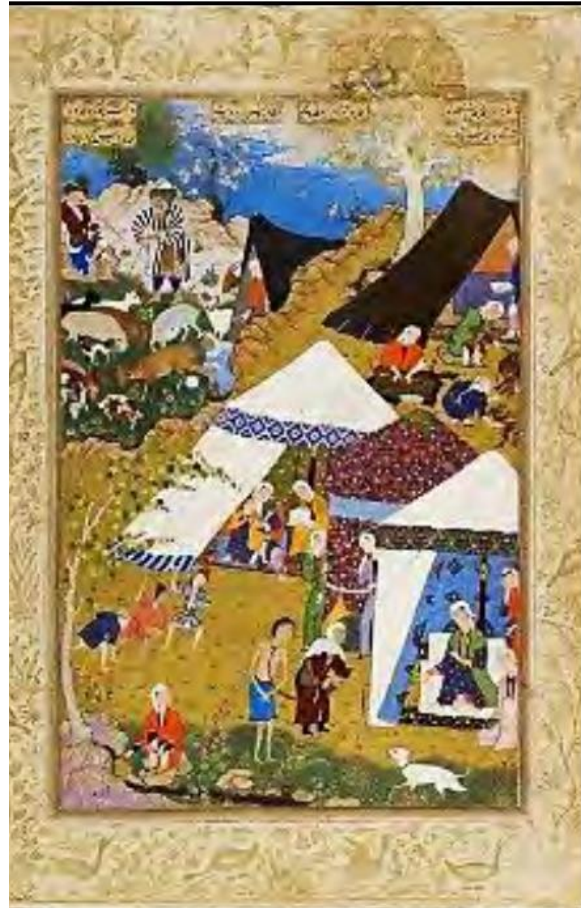
۹. احساس ترس

ترس یکی دیگر از هیجان‌های اصلی انسان است که به زعم فروید وقتی ایجاد می‌شود که انجام عملی موافق و موازین اجتماعی نباشد و انسان نیازمند استفاده از سازوکارهای دفاعی شود. (خداپناهی، ۱۳۹۱: ۱۱۲-۱۱۳)؛ بنابراین منشأ ترس را می‌توان خطری در نظر گرفت که برای شخص ایجاد می‌شود. این هیجان نشأت گرفته از موضوعی واقعی، شناخته شده و عینی و بیرونی است. ترس واکنشی احساسی به تهدید یا خطر است. روان‌شناسان دریافته‌اند که علل متفاوتی باعث ترس در افراد می‌شوند: "عواملی چون فضاهای در بسته، فضاهای باز و بیکران، بلندی‌ها، دره‌ها، سکوت، هیاهو، ازدحام، تنهایی و..." (یونکر، ۱۳۷۰: ۹)

نظامی در کنار توصیف فرایندهای هیجانی عینی، به خوبی توانسته فرایندهای هیجانی ذهنی همچون ترس از مرگ را به گونه‌ای به تصویر بکشد که حس تلخی را از آن بزدايد و حس پذیرفتنی و شیرینی را به خواننده القا کند. حس آرامش و محل آسایشی که آغاز دوباره زندگی است. در کنار آن نگاره‌های مصور شاه‌طهماسبی همین حس و عاطفه ترس از مرگ را به بیننده منتقل می‌کند؛ ترس را نقطه مقابل بزم شاهی قرار می‌دهد تا بتواند مسئله مرگ را قابل‌پذیرش کند:

گر بنگرم آن چنان که رای است	این مرگ نه مرگ، نقل جای است
از خوردگهی به خوابگاهی	وز خوابگاهی به بزم شاهی
خوابی که به بزم توست راهش	گردن نکشم ز خوابگاهی
	(لیلی و مجنون، ۴۴۱)

این بخش از عاطفه در نگاره‌های خمسه طهماسبی نیز دیده می‌شود که نمود واضح آن در نگاره بردن مجنون بر چادر لیلی است که در تصویر شماره ۴ آمده است.



تصویر ۴: نگاره بردن مجنون به خیمه لیلی توسط پیرزن، خمسه نظامی شاه طهماسبی، مکتب تبریز، مأخذ: (نوروزی و همکاران: ۱۳۹۷).

نتیجه‌گیری

نظامی، سخن‌سرای نامی دارای اندیشه‌ای ایرانی-اسلامی است؛ از سوی دیگر «خمسه مصور شاه طهماسبی» یکی از مهم‌ترین کتاب‌های نگارگری عصر صفوی است. خیال و تصویر حاصل نوعی تجربه است که اغلب با زمینه‌ای عاطفی همراه است. در نگاره‌های شاه طهماسبی و خمسه نظامی برای پروراندن موضوع عشق، از خیال و تصویر متناسب با شعر غنایی بهره گرفته شد و به شخصیت‌های اول داستان به‌عنوان نماد، جایگاه مهمی دادند. لحن در داستان‌های نظامی مهم است؛ زیرا حال و هوای عاطفی ایجاد می‌کند و خواننده را تحت تأثیر احساسات شاعر قرار می‌دهد. شاعر در تلاش است با بازگویی جزئیات عینی و محسوس از وضعیت فیزیکی و اجتماعی، حالت ذهنی پیچیده خود از عشق را بیان کند.

آنچه از زیبایی‌شناختی عاطفه در خمسه نظامی و نگاره‌های شاه‌طهماسبی به آن توجه شده شامل واقعیت و اصالت زندگی، موضوعات عام و فراگیر انسانی و جهانی، واقعیت‌های ملموس و عینی، آموزندگی، سرگرم‌کنندگی و حقیقت‌مانند داستان، احساس‌های همدلی، ترس، خشم، غم و شادی است. از شخصیت اصلی داستان‌ها و نگاره‌های خمسه نظامی، زن است. زنان در این داستان‌ها و تصاویر منفعل نیستند. دارای اهمیت و کانون توجه شاعر و تصویرگر هستند. توصیفات از وضعیت اجتماعی، استفاده از قصه، ضرب‌المثل، حکایت، داستان‌های تخیلی و مثل‌ها سبب پذیرش بهتر داستان توسط مخاطب می‌شود. قصه لیلی و مجنون در دنیای سنت‌ها و محنت‌های بادیه رقم خورده؛ اما چراغ امید چه در قصه لیلی و مجنون چه در قصه خسرو و شیرین، روشن است. قصه‌های خمسه نظامی به دنبال یافتن به سرزمین سعادت، پاکی و پرهیزگاری است. آرزو و دست‌یافتن به آرمان‌شهر و شهر زیبایی‌ها از دیرباز در فرهنگ و ادب ایران و جهان مورد توجه بوده است از جمله آن‌ها در آثار نظامی به‌ویژه هفت‌پیکر و اسکندرنامه ملموس است. نظامی آرزوهایش را در رفتارهای واقعی به تصویر می‌کشد و از آرمان‌هایی می‌گوید که بشر برای دستیابی به آن‌ها تلاش می‌کند؛ بنابراین احساسات را به‌خوبی بیان می‌کند و به‌گونه‌ای پاسخگوی احساسات خوانندگان داستان‌هاست. استفاده از زبان پند و اندرز برای بیان افکار خردمندانه از دیگر ویژگی‌های نظامی در پردازش شخصیت‌های داستان است. توصیف ویژگی‌های انسانی و روابط بین آن‌ها داستان‌ها را به سمت حفظ و نگه‌داشتن فرهنگ اسلامی و اجتماعی سوق می‌دهد همچنین عمل به فضایل اخلاقی در رابطه با دیگران و داشتن فضایل اخلاقی فردی فرازهای برجسته خمسه نظامی است.

از آنجاکه متون ادبی کوششی برای نشان‌دادن قدرت و قابلیت‌های زبان و آزادکردن نیروهای پنهان در آن است، نظامی در پنج اثر خود از همه ظرفیت‌های زبانی در راستای انتقال معنا و القای عاطفه بهره برده است. حالات عاطفی شخصیت‌های داستان را با تمهیداتی مانند تصویر و توصیف، تقویت می‌کند. به همان نسبت در نگاره‌های شاه‌طهماسبی تلاش شده از این توصیف‌ها و تصاویر عینی اشعار استفاده و به‌خوبی عاطفه سرشار در تصاویر را به مخاطب انتقال دهند. شاعر از طریق داستان توانسته عاطفه را به خواننده انتقال و تأثیر به‌سزایی بر مخاطب داشته باشد.

منابع

کتاب‌ها

- تاگارد، پاول. (۱۳۹۱). ذهن: درآمدی بر علوم‌شناختی. ترجمه رامین گاشائی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی و پژوهش‌کده علوم‌شناختی.
- خداپناهی، محمدکریم و ایروانی، محمد. (۱۳۹۱). روان‌شناسی احساس و ادراک. تهران: سمت.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۳). ادوار شعر فارسی. تهران: سخن
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۹). صورخیال در شعر فارسی. چاپ دوازدهم. تهران: آگاه

گنجی، حمزه. (۱۳۸۲). روانشناسی عمومی. تهران: ساوالان.
 نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۸). اقبال‌نامه. تصحیح بهروز ثروتیان. تهران: امیرکبیر.
 نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۶). شرف‌نامه. تصحیح حسن‌وحید دستگردی. تهران: قطره.
 نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۱). خسرو و شیرین. تصحیح بهروز ثروتیان. تهران: امیرکبیر.
 نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۱). خسرو و شیرین. تصحیح حسن‌وحید دستگردی. تهران: زوار.
 نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۷۷). کلیات خمسه حکیم نظامی گنجوی. با مقدمه و شرح حال حسین وحیدی. تهران: سعیدنو.

پایان‌نامه

ابراهیمی هژیر، معصومه. (۱۳۹۰). تحلیل ادبیات داستانی کودک و نوجوان دوره دفاع مقدس. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه بوعلی سینا.

مقالات

باقی‌نژاد، عباس. (۱۳۸۵). فروغ فرخزاد؛ شاعر عاطفه و شکست. فصلنامه پژوهشی ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی، دوره ۲، شماره ۲، صص. ۱۷-۱.
 حسینی مقدم اسما. (۱۳۹۵). «تحلیل شخصیت خسرو در منظومه خسرو و شیرین نظامی باتکیه بر نظریه معنا محور». متن‌شناسی ادب فارسی. شماره ۳ (پیاپی ۳۱)، صص. ۸۱-۹۸.
 خدایی، عاطفه و مباشری، محبوبه. (۱۳۹۶). روایتگری خشم و ترس در حکایت‌هایی از کلیله و دمنه و گلستان، دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی ۲۵ (۸۳)، صص. ۱۰-۲۳.
 شایسته فر، مهناز. (۱۳۸۶). جایگاه مضمونی و زیبایی‌شناختی شعر در نگاره‌های خمسه شاه طهماسبی. فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۷، صص. ۲۲-۷.
 قبادی، حسینعلی؛ صادقی، مریم؛ نیکوبخت، ناصر. (۱۳۹۱). «پیام‌های انسانی نظامی برای دغدغه‌های انسان معاصر». کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی. دوره ۱۳، شماره ۲۵، صص. ۸۶-۵۷.
 مرادی، ایوب؛ فتاحی، فریده و یاسمی، مسلم. (۱۳۹۶). «بررسی عاطفه حماسی در شعر محمدرضا شفیعی کدکنی». نشریه ادبیات پایداری کرمان، ش ۱۶، ص. ۳۱۵.
 محرمی، رامین و سروری، اعظم. (۱۳۹۲). «هویت انسان در پنج گنج نظامی گنجوی». متن‌شناسی ادب فارسی. ش ۱ (پیاپی ۱۷)، صص. ۲۹-۴.